

Värvikirev ordu sügis 16. sajandi Liivimaal

Juhan Kreem. Ordu sügis. Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 17. Tallinn: Linnaarhiiv, 2022, 584 lk.

Madis Maasing*

Saksa ordu oli enam kui kolme sajandi vältel Liivimaa käekäigu olulisimaid kujundajaid. Juba sajandeid on ta pälvinud ka ajaloolaste suurt tähelepanu, ent häid üldistavaid ja põhjanevaid käsitlusi ordu tegevusest, struktuurist ja olemusest Liivimaal kohtab harva.¹ Küllap eelkõige seetõttu, et sellised uurimused nõuavad autori väga head orienteerumist arhiivides ning pikaajalist, järjepidevat ja pühendunud uurimistööd. Kõik need nõuded täidab Juhan Kreem, kes on juba aastakümneid süvitsi ja viljakalt tege lenud ordu ajalooga 16. sajandi Liivimaal. Tema töö (seni) silmapaistvaima saavutusena ilmus 2022. aasta hilissügisel ordu viimaseid aastakümneid värvikirevalt ja mitmekülgsetl käsitlev monograafia „Ordu sügis“.²

Teos käsitleb ordu nn hilisaega (sks *Spätzeit*), mis algas ligikaudu koos reformat siooniga. Seda on sageli peetud allakäigu ja mandumise perioodiks, vähemasti pärast ordumeister Wolter von Plettenbergi surma

(1535). Teisalt on Kreem ja teisedki nüüdis aegsed autorid nagu Klaus Neitmann näinud hilisaega kui pigem muutuste perioodi, mil algas keskaegse rüütliordu ümberkujune mine (vara)juusaegseks aadlikorporatsiooniks.³ Nendest kahest vastandperspektiivist ongi kantud teose põhiintriigi: kas ja kuivõrd ordu oma eksistentsi viimastel kümnenditel Liivimaal muutus ning kas selle lõpp oli ette määratud sisemistel põhjustel või viis selleni eelkõige väline surve?

Ordu positsioon Eesti ja Läti ajalootunne tuses on ambivalentne, sageli väljendatakse seoses sellega tugevaid negatiivseid, harvem positiivseid tundeid. „Ordu sügis“ ei demoni seeri ega idealiseeri, vaid vaatleb ordu teaduskäsitlusele sobilikult kainelt allikate krii tilisele analüüsile tuginedes. On siiski ilmne ja ühtlasi ka arusaadav, et ainesega pikalt tege lenud autor suhtub ordu ja selle liikmete tegevusse mõistvalt ja pigem orduvendadele kui nende vastasmängijatele kaasa elades.

Ordu ajaloo uurimine 16. sajandil pole lihtne. Allikad on säilinud lünklikult ja laiali pillutatult erinevates arhiivides – eelkõige Rootsis, Saksamaal ja Austrias, aga ka Ees tis – ning publikatsioonid on ilmunud pigem kasinalt. Seetõttu tuleb „Ordu sügise“ puhul kindlasti esile tõsta edukaid pingutusi väär tusliku info väljasõelamiseks kohati vägagi fragmentaarsest materjalist ning sagedast teabelünkade täitmist hästi põhjendatud erudeeritud oletuste (ingl *educated guess*) abil. Suuremat osa raamatu ainesest on selle autor juba ühel või teisel moel üksikuurimus tes käsitlenud, ent leidub ka teemasid, mida pole seni eraldi vaadeldud (mõnest neist on juttu allpool). Koondatud materjali seosta

* Madis Maasing (1984), PhD, Tartu Ülikool, Aja loo ja arheoloogia instituut, varauusaja teadur, madis.maasing@ut.ee

¹ Silmapaistvaks erandiks on: B. Jähnig. *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 16). Berlin: LIT, 2011.

² Ka Kreemi 20 aastat varem ilmunud doktoritööl põhi nev uurimus käsitles suures osas 16. sajandi algust: J. Kreem. *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century)* (Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6). Tallinn: Ilo, 2002. Nõnda võib „Ordu sügist“ mõneti pidada „Linna ja tema isanda“ järjeks.

³ K. Neitmann. *Die Spätzeit des Deutschen Ordens in Livland im Spiegel der „Livländischen Güterurkunden“*. – B. Jähnig, K. Militzer (hrsg.). *Aus der Geschichte Alt-Livlands: Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 12). Münster: LIT, 2004, lk 185–237; J. Kreem. *Der Deutsche Orden im 16. Jahrhundert. Die Spätzeit einer geistlichen Adels korporation in Livland*. – J. Kreem, K. Neitmann, I. Misāns (hrsg.). *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland* (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 24). Köln etc: Böhlau, 2014, lk 287–296.

tud, sünteesiv ja üldistav käsitlemine loob monograafias igal juhul sünergia, mida ei saa ei üksikartiklitest ega artiklikogumikest.

Raamatu sisuosa jaguneb kaheks. Neist esimene käsitleb ordu siseelu, struktuure ja funktsioneerimist, aga ka mentaliteeti; teine vaatleb sündmustikku reformatsiooni sisseviimisest kuni ordu likvideerimiseni Liivimaal. Sellist jaotust võib pidada õigustatuks ja õnnestunuks: puhtalt temaatiline või kronoloogiline lähenemine jätnuks paratamatult vaeslapse ossa kas ordu struktuurid või siis sündmustiku.

„Ordu sügisel“ on kõik eeldused saada pikaks ajaks etaloniks mitte ainult ordu siseelu ja käekäigu osas 16. sajandil, vaid ka sellega seonduva eestikeelse erialaterminoloogia osas. Raamatu peategelast on nimetatud nii „(Saksa) orduks Liivimaal“ kui ka „Liivimaa haruks“, ent mitte „Liivi(maa) orduks“. Viimane on eestikeelses kirjanduses laialt levinud, kuid võib luua eksliku ettekujutuse Saksa ordust lahkulöönud iseisvast ordust, mida see kindlasti polnud – teatav alluvussuhe ordu juhi, kõrgmeistri või selle asetäitjaga (administraatoriga) jäi alati püsima. Orduharu juhti nimetatakse mitmekülgselt: nii (Liivimaa) meistriks, maameistriks kui ka ordumeistriks. Spetsiifilisematest terminitest kasutab Kreem juba varem enda kinnistatud mõisteid, nagu käsknik (sks *Gebietiger*), linnusekomtuur (sks *Hauskomtur*) ja orduprovint (sks *Ballei*). Uudismõistena lisandub kannupoiss-vend (sks *Sarjantbruder*), mis näiteks Klaus Militzeri Saksa ordu üldülevaate eestikeelses variandis jäeti tõlkimata (sarjantvend).⁴ Mitmele õukonnaametile on leitud eestipärane vaste, ehkki enam pruugitakse nende saksapäraseid variante (lauavarustaja ehk drost; tallülem ehk marsal; joogivalaja ehk šenk; laekahoidja ehk kammerer).

Järgnevalt vaatlen „Ordu sügise“ sisu lähemalt. Selle mahukuse ja teaberikkuse tõttu ei pretendeeri ammendavale ülevaatele, vaid kajastan pigem isiklikke tähelepanekuid ja huvipunkte. Teose esimene osa

koosneb kolmest suurest peatükist. Neist esimene käsitleb ordu kui korporatsiooni, keskendudes eelkõige selle liikmeskonnale. Põhitähelepanu on rüütelvendadel, sest ülejäänud orduliikmetest leidub teavet kasinalt: rüütelvendadest sünnipäralt ja eriti ordusiseses hierarhias madalamal asunud kannupoiss-vendade, nagu ka ordu toetajaliikmetest familiaaride kohta pole pärast 16. sajandi algust Liivimaalt enam midagi teada.

Veidi enam on teada preestervendadest, ehkki ka nende arv hakkas juba enne reformatsiooni kahanema. Ordu teenivad vaimulikud polnud üha sagedamini enam ise korporatsiooni liikmed. Ühtlasi marginaliseerus „Ordu sügisel“ käsitletud kümnenditel preestervendade roll kantseleiametnike ja kirjutajatena, kuna nendesse ametitesse astusid ilmalikud haritlased. Nõnda ei mängi preestervendad teose sündmuste osas enam mingisugust rolli ja ka ordu likvideerimise puhul saab käsitleda vaid rüütelvendade edasist saatust. Siiski võib lugejal tekkida küsimus, miks pole „Ordu sügisel“ käsitletud ühte preestervendade eriliiki, mis jäi tõenäoliselt püsima 16. sajandi keskpaigani – nimelt orduisse inkorporeeritud Kuramaa ja Riia toomkapiitlite liikmeid. Küllap on see autori teadlik valik. Toomhärradest preestervendad kuulusid orduisse enamasti vaid formaalselt ega osalenud kuigivõrd selle siseelus. Pealegi kasvas 16. sajandil mõlemas kapiitlis orduisse mittekuluvate toomhärrade osakaal. Kes kanoonikutest orduisse kuulus, on pahatihti võimatu öelda. Kui juba Riia peapiiskopiks, Tartu piiskopiks ja Tallinna piiskopiks olnud Johannes Blankenfeldi puhul jääb segaseks, kas ta sai elu lõpul ordu liikmeks (lk 64), oleks veelgi lootusetum orduisse kuulumist tuvastada madalama taseme vaimulike puhul.

Rüütelvendade, ordus domineerivate liikmete kohta leiab lugeja aga mitmekülgselt teavet. Sealjuures ilmneb, et nende arv püsis 16. sajandi algusest kuni ordu likvideerimiseni suhteliselt stabiilne, jäädes hinnanguliselt 100 ja 200 vahele (lk 468). On hästi teada, et enamik rüütelvendi pärines Loode-Saksamaa alamaadlike seast, ehkki nende sekka juhtus ka üksikuid linnade eliidi, harvem kõrgaadli

⁴ K. Militzer. Saksa Ordu ajalugu. Tlk M. Sirkel. Tallinn: Atlex, 2013, lk 86.

esindajaid. Väga vähe oli Liivimaal sündinud rüütelvendi ning ükski neist ei jõudnud kõrgematele ametikohtadele. See on tekitanud küsimuse, kas ordu võidi Liivimaal näha kohalikke diskrimineeriva ja ekspluateeriva jõuna. „Ordu sügis“ sedastab, et nõnda see tõenäoliselt ei olnud, sest orduvendid veetsid enamiku oma elust Liivimaal ja kasvasid sellega edukalt kokku. See ilmnis hästi ordu likvideerimisel, kui tõenäoliselt suurem osa orduvendi otsustas hoolimata käimasolevast sõjast ja maa jagamisest mitme võõra valitseja vahel Liivimaale jääda (lk 452–455). Üldiselt jääb mulje, et ordu oli 16. sajandi Liivimaal aktsepteeritud ja kohaliku eluoluga orgaaniliselt seotud.

Teoses käsitletakse põhjalikult erinevaid võrgustikke ja mustreid, mille abil oli orduvendid võimalik Liivimaal karjääri teha (lk 44–52). Enamasti olid need seotud suguluse, aga ka näiteks meistri või mõne mõjuka käskniku lähikonnas viibimisega. Mõlemat liiki sidemed olid olulised ka orduste mittekuulvate lähikondlaste ja ametnike puhul, kes soovisid heale järjele saada (lk 123–128). Siinjuures ilmnevad aga ka rüütelvendade selged staatusvahed. Lihtsaid rüütelvendi peeti 16. sajandil ligikaudu võrdseiks olulisimate orduteenritega. Käsknikel seevastu oli ordu keskseim roll. Neist moodustunud nõukogu arutas ja otsustas kõiki olulisemaid küsimusi ning nad juhtisid oma võimupiirkondi üsna suveräänselt. Eriti silmapaistval positsioonil olid mõned jõukamate ja suuremate ordupiirkondade käsknikud, nagu maamarssal, Viljandi, Tallinna ja Kuldīga komtuur ning Järva foogt. Raamat toob sagedasi näiteid käsknike ulatuslikest volitustest ja iseteadlikust tegutsemisest. Sealjuures võidi trotsida ka ordujuhi otsust tahet: näiteks kui Järva foogt keeldus meistri nõude peale vangistusest vabastamast Paide endist linnusekirjutajat (lk 175–176). Ka oma võimkonna majanduslike ressursse juhtisid käsknikud iseseisvalt, pidades orduvarasid sageli isiklikuks omandiks. Seetõttu sarnanes ordu majanduse vallas pigem iseseisvate käsknike liidu kui tsentraliseeritud organisatsiooniga (lk 224). Dobele komtuur ja Maasilinna foogt ajasid aga Liivimaa sõja

ajal üsna edukalt ordumeistrist sõltumatut poliitikat ja säilitasid oma käsknikkonnas võimu aastateks pärast ordu likvideerimist (lk 455–460). Ka ordu likvideerimine sekulariseerimise teel sai võimalikuks alles seejärel, kui enamik käsknikukohti oli sõjasündmuste tõttu tühjaks jäänud, sest käsknikud soovisid koos orduga säilitada oma positsiooni, aga ka võimalust ise ordu etteotsa tõusta.

Ülevaade orduliikmete mentaliteedist ja religioossusest on „Ordu sügis“ üks originaalsemaid peatükke. Lugejale antakse ülevaade olulisimatest ordus austatud pühakutest (Neitsi Maarja, Püha Jüri, Makabeid jt) ning 16. sajandi alguse Liivimaa heaks korraldatud indulgentsikampaania toetuseks kirjutatud propagandakirjutise „Eynne schonne hysthorie“ (üsna kasinatest) religioossetest motiividest. Orduvendade ajalootunnituses peegeldub vägikaikavedu piiskoppidega kasvõi seeläbi, et nii kroonikad kui ka üksikud vendid väljendasid veendumust, et ordu oli Liivimaale jõudnud esimesena (lk 88–90). Detailse üksikuurimusena on käsitletud Smolino lahingu (1502) mälestamist nii ordu kui ka Liivimaal laiemalt, mispuhul võib tõdeda, et religioossetes motiivid võimendusid selle puhul alles Liivimaa sõja ajal ja järel (lk 91–96). Sarnaseid häid temaatilisi ekskursse leidub teisi, näiteks ülevaade Tallinna ärabilisemisest ordu käest 1561. aastal (lk 431–439). Mentaliteedi all leiab käsitlemist ka orduvendade välimus, mis ajapikku muutus üha ilmalikumaks. Hoolimata orduvendade mentaliteedi sekulariseerumisest tõdeb Kreem siiski, et orduliikmete puhul rõhutati nende vaimulikustaatus ka veel siis, kui enamik neist pooldas juba luterlust (lk 104–106).

Peatükk ordu kodakondsetest (lk 107–176) annab värvikireva pildi ordu lähi- ja teenijaskonnast. Käsitlemist leiavad ordu tippametnikud ja üha mõjukamateks muutuvad nõunikest meistri lähikondlased, aga ka mitmesugused linnuste ametikandjad kuni lihtteenriteni välja. Mitmed tippametnikud ja aadlikest nõuandjad omandasid ordu poliitikas puhuti olulise rolli, tõusmata mõjukuselt siiski ordukäsknikega võrdväärsele tasemele. Ühtlasi ilmneb, et paljud oskustöölised pol-

nud püsivalt ordu palgal, vaid nende teenust hangiti vajaduse korral kas linnadest või väljastpoolt Liivimaad. See kehtis ka sõjapidamise puhul. Ehkki ordu peetakse sageli eelkõige sõjaliseks organisatsiooniks, polnud enamikul Liivimaa orduvendadest 16. sajandi keskpaigas sõjalisi kogemusi. Pigem võiks neid iseloomustada administratiiv- ja haldusametnikena, kes pidid hankima nii lihtsõdurid kui ka väejuhid välismaalt. Veidi ironiliselt kombel pidasid orduvendid Liivimaa sõja algul endist märksa paremateks sõjameesteks Saare-Lääne piiskopi Johannes von Münchhauseni teenistuses seisnud sugulasi Dietrich Behri ja Christoph von Münchhausenit, kes olid osalenud Saksamaal toimunud sõdades (lk 159). Ehkki ordu oli eksklusiivselt maskuliinne organisatsioon, mille liikmed pidid andma tsölibaadivande, oli orduvendade lähikonnas alati naisi. Teosest ilmneb, et lisaks nende olemasolule sugulaste ja teenijaskonna seas elasid vähemalt 16. sajandil mitmed orduvendid kokku konkubiinidega, said nendega lapsi ning pärandasid neile oma vara (lk 144–148).

Tõhus peatükk ordu majandustegevusest (lk 177–224) sisaldab suuresti originaalset, seni avaldamata infot. Hästi ilmnevad ordupiirkondade erinevused nende mitmekesiste ressursside omamisel ja juhtimisel. Sealjuures on huvitav tõdemus, et Viljandi komtuurkonna sissetulekud võisid ordumeistri võimaluse kameraalpiirkonna omi ületadagi (lk 178). Majandusvallas tuleb eriti selgesti esile käsknike isetegevus, kes pahatihti ei tasunud meistrile tema nõutavat maksu, laekaraha, ja käutasid piirkondade ressursse omatahtsi.

Kriitiline lugeja võiks ordu struktuuride osale selle pakutavast mitmekülgsest teabest hoolimata ette heita ka mõningate teemade puudumist. Nõnda ei käsitleta lähemalt ordualamaid: vasalle, linnu ja talupoegi, aga ka Liivimaa orduharu väljaspool Liivimaad asuvaid valduseid (näiteks Bremeni komtuurkonda). See on aga põhjendatav raamatu põhifookusega, mis keskendub ordu kui korporatsiooni siseelule ja püsib geograafilises mõttes Liivimaa piires.

Raamatu teine osa, sündmuste lugu,

jaguneb kaheks peatükiks. Neist esimeses on fookus ordu kohanemisel reformatsiooniga. Olulisel kohal on Preisimaa sekulariseerimise (1525) mõju Liivimaale. Endisel kõrgmeistril ja vastsel Preisimaa hertsogil Albrechtile oli Liivimaa suhtes mitmesuguseid plaane, mille hulka võis kuuluda ka Liivimaa orduharu sekulariseerimise saavutamine. Ajalookirjutuses on sageli spekuleeritud, et ordumeister Plettenberg võinuks soovi korral Liivimaa muuta ilmalikuks vürstkonnaks. „Ordu sügis“ näitab aga veenvalt, et see oli võimatu esiteks seetõttu, et ordu ei suutnud kehtestada kontrolli Liivimaa piiskopkondade üle, ning teiseks sellepärast, et sellele olnuks kindlasti vastu ordu säilimisest suurt isiklikku kasu saavad käsknikud.

Liivimaa poliitilise ajaloo üks põhijooni on ordu ja Riia peapiiskopi rivaliteet, mis sai uue mõõtme seoses Preisimaa hertsogi venna, Brandenburg-Ansbachi markkrahvi Wilhelmi saamisega peapiiskopi koadjuutoriks (1529–1530) ja hiljem peapiiskopiks (1539). „Ordu sügis“ kajastavad Wilhelmi ja ordu vahelised suhted näitavad, et permanentne konflikt polnud vältimatu. Juba siis, kui Wilhelm püüdis saada Saare-Lääne piiskopiks (1532–1536), üritas ordumeister temaga kompromissini jõuda. 1546. aastal saavutatud kokkulepe Volmaris tagas aga peapiiskopi ja ordu teineteisemõistmise mitmeks aastaks, vürstisoost peapiiskop õnnestus ajutiselt integreerida Liivimaa poliitilisse süsteemi (lk 317). Seevastu 1556. aastal üritatud kokkulepe seoses peapiiskopi uue vürstkoadjuutori, Mecklenburgi hertsogi Christophi Liivimaale saabumisega ebaõnnestus. Suhetes Wilhelmi ilmnemise ka ordusisesed erimeelsused. 1530. aastate vaenuse ajal abistasid mõned orduliikmed, eriti Maasilinna foogt, Wilhelmi vastasleeri ning 1556. aastal puhkes ordu sisekriis, kus olid vastamisi peapiiskopi poliitikat toetav maamarssal Jasper von Munster ja ordu enamuse toetuse pälvinud koadjuutor Wilhelm von Fürstenberg.

Liivimaa ajaloos on reformatsiooni alguse ja Liivimaa sõja eelloo vahel asuvad 1540. aastad sageli jäänud vaeslapse ossa. Seetõttu on rõõmustav, et „Ordu sügis“ on sellele

kümnendile tõsist tähelepanu pööranud. Muu hulgas tutvustab Kreem lähemalt ordumeister Hermann von Brüggenei (1535–1549) plaani viia ordu sisse reformatsioonimeelne kirikukorraldus, mis nurjus sarnaselt ligikaudu samal ajal peapiiskopkonnas ette võetud kirikureformiga. Selle taga oli küllap suures osas nii keisri kui ka kõrgmeistri kohusetäitja vastuseis, samuti ordule ja ka Riia peapiiskopile eeskujuks olnud Kölni peapiiskopi ette võetud reformatsiooniplaani ebaõnnestumine (lk 309–317). Ordu juhtkond jäi siiski luterlust pooldama, mis ilmneb näiteks aruteludes Augsburgi interimi üle (lk 317–320). Täiesti ühemõtteliselt pooldas evangeelset usutunnistust ordumeister Heinrich von Galen (1551–1557) ja tema ametijärglased, nagu ka enamik toonastest orduvendadest. Seetõttu jätab Kreem õhku küsimuse, kas orduvõimu jätkudes oleks võinud Liivimaal kujuneda luterlik orduharu, sarnaselt tänini eksisteeriva kalvinistliku Utrechti orduharuga (lk 330).

Üks küsimus, millele „Ordu sügis“ võinuks enne Liivimaa sõja puhkemist lähemat tähelepanu pöörata, on Moskva ja Liivimaa vahelise sõja puhkemise oht 1551. aastal. Ordu valmistus selleks aktiivselt, värvates palgasõdureid ja otsides välisabi. Huvitav olnuks teada, kuidas hinnanuks olukorda Kreem: kas sõja puhkemist idanaabriga peeti orduks juba toona tõesti peaaegu vältimatuks?⁵

Teose teise osa teine peatükk on kõige enam sündmustele orienteeritud: paatoslikku pealkirja kandev „Viimne võitlus“ käsitleb koadjuutorivaenust ja Vene-Liivimaa sõda. Tähelepanu saavad sõjasündmused, diplomaatia ja orduiseseed meeleolud, aga ka mõni seni vähe tähelepanu pälvinud teema. Näiteks kirjeldatakse detailselt ordu sõjakäikude organiseerimist ja logistikat. Seevastu ei ole üksikasjalikumalt tähelepanu pööratud näiteks küsimusele, miks jättis ordu 1558.

aasta suvel abistamata sissepiiratud Tartu. Linna langemine põhjustas kogu Liivimaal paanikalaine, mis tabas ka ordu ning mida on ka põhjalikult kirjeldatud (lk 366–372), nagu ka seda, et hiljem suutis ordu end koguda ja kõigest hoolimata tükati südikat vastupanu osutada. Asjatundlikult ja veenvalt on kirjeldatud ka ordu sisevastuolusid Fürstenbergi ja Gotthard Kettleri vahel, mis kahjustas tugevalt ordu sõjalist ja diplomaatilist võimekust. 1559. aastal sõlmitud kahjulik kaitseleping Poolaga oligi küllap sisuliselt paratamatu, sest mujalt abi ei saadud. Siiski tekitas see toona keisririigis tõsiseid kahtlusi Kettleri poliitika suhtes. Kreem märgib, et meister ja maamarssal mängisid lahtiste kaartidega, saates lepingu ärakirjad keisrile ja kõrgmeistri kohusetäitjale (lk 394). Tähelepanuväärne on siiski, et see juhtus rohkem kui kaks ja pool kuud pärast lepingu sõlmimist.

Intrigeerivalt käsitleb „Ordu sügis“ hertsog Magnuse ja ordu vahetõrje. Järjekordse vürsti Liivimaale saabumine oli ordule küll murettekitav, ent siiski puuduvad tõendid plaanidest seda takistada või Magnust hiljem rünnata, nagu hertsog seda väitis (lk 410–414). Teisalt näitab Kreem, et ehkki Magnusele pannakse tihti süüks Maasilinna foogti vangistamist, ei saanud ta selle taga siiski olla (lk 412–413). Siiski ei jää kahtlust selles, et Magnus oli suhtluses orduga agressiivsem pool, kes ründas selle valduseid Läänemaal ning on väga tõenäoline, et tüli ambitsioonika hertsogiga halvendas olulisel määral ordu ettevalmistumist venelaste järjekordseks rünnakuks 1560. aasta suvel. Kahjuks jääb raamatus kajastamata ordu ja Magnuse rivaliteet Kuramaa piiskopkonna osas, mida ordu pidas selgesti enda mõjuvõimu alla kuuluvaks.⁶

Viimase ordumeistri Kettleri poliitikat vaadeldes lükkab „Ordu sügis“ tagasi teooriad tema pikaajalisest sihipärasest poliitikast ordu lammutamiseks. Ordu sekulariseerimine oli pigem viimase hetke hädalahendus (lk 460–465). Ühtlasi ei saa pidada usutavaks,

⁵ 1551. aasta sõjaohu tõsiduse kohta vt J. A. Mol. *Traitor to Livonia? The Teutonic Orders' land marshal Jasper van Munster and his actions at the outset of the Livonian crisis, 1554–1556.* – *Ordines Militares, Colloquia Torunensia Historica* 19 (2014), lk 205–240, siin lk 216–219.

⁶ Vt nt M. Maasing. *Die Bischöfe von Kurland zwischen Livland und Preußen in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 12 (2017), lk 60–83.

et Kettler jättis 1560. aasta augustis sissepiiratud Viljandi meelega abistamata, et vana konkurenti Fürstenbergi kõrvaldada: on teavet nurjunud abistamispuuetest ning pealegi oli Liivimaa võimsaim linnus ordule lihtsalt liiga oluline (lk 421–422).

Igal juhul kummutab „Ordu sügis“ müüdi, nagu olnuks ordu vältimatul allakäiguteel olev, eesmärgi minetanud ja hukule määratud organisatsioon. See „käsknike liit“ suutis reformatsiooniajastu turbulentsetes oludes üldiselt edukalt kohaneda. Probleemiks osutusid aga välispoliitilised olud, mis muutsid Liivimaa kui Püha Rooma riigi vaimus ja vormis territoriaalsete struktuuride eksootilise saarekese eksisteerimise Läänemere idakaldal üha probleemsemaks. Ordu ei suutnud ei sõjaliselt ega diplomaatiliselt vastata välissurve järsule kasvule 1550. aastate teisel poolel (lk 474).

„Ordu sügist“ võib liialduseta pidada üheks kaalukaimaks teoseks 16. sajandi Liivimaa ajaloost, mis on käesoleval sajandil ilmunud. Sellest põhjalikust, teaberikkast ja kontekstiteadlikust käsitlusest peaks kindlasti saama standardteos ordu viimaste kümnendite kohta ning see võiks eeskujuks olla ka üldkäsitlustele teistest Liivimaa härrustest, näiteks Riia peapiiskopkonnast. Kindlasti vääriks see kas saksa või inglise keeles kättesaadavaks tegemist ka rahvusvahelisele uurijaskonnale. Loodetavasti ei tähenda „Ordu sügis“ ilmumine, et Juhan Kreem oleks öelnud kõik, mida ta ordu 16. sajandi kohta öelda soovis. Pigem tahaks seda pidada harukordselt tõhusaks vahekokkuvõtteks seni tehtud tööst.

Kui keskaegne Tallinn kohtus varauusaegse Rootsiga

Enn Küng. Mercuriuse ja Marsi vahel. Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 16. Tallinn: Linnaarhiiv, 2022, 526 lk.

Kaarel Vanamölder*

■ 2023. aasta alguses pälvis Enn Küng Eesti riigi teaduspreemia. Tegemist on kõige mainekama tunnustusega tippvormis teadlasele Eestis, mida antakse eelneva nelja aasta jooksul valminud ja avaldatud parimate teadustööde eest. Auhinnatud kirjutiste tsükli teemaks oli Tallinna ja Stockholmi keskvoimude poliitilised, sõjalised, õiguslikud ning majanduslikud suhted 16. sajandi teisest poolest kuni 17. sajandi alguseni. 2022. aasta suvel ilmunud monograafia „Mercuriuse ja Marsi vahel“ sobitub seega nii ajaraamide kui ka käsitletud teemade ringi poolest samasse valimisse ning on ilmselt ka selle *grande finale*. Nagu Enn Küng ise on väljendanud, on tegemist tema viimase viie aasta kaalukaima uurimusega, milleks ta on materjali kogunud umbes kuus-seitse aastat (lk 35).

Raamatu tagakaanelt võib lugeda, et autori eesmärgiks oli vaadelda, kuidas Tallinn 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel kolmandikul toimis kiirelt areneva Rootsi rahvusriigi koosseisus. Teos küsib, mida õiguslikus, majanduslikus ja sõjalises mõttes tähendas Tallinnale minek Rootsi võimu alla 1561. aastal.

* Kaarel Vanamölder (1981), PhD, Tallinna Ülikool, kommunikatsiooni- ja praktilise ajaloo dotsent ning ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuse teadur, kaarel.vanamolder@tlu.ee